

TOPLUMSAL KİMLİĞİN YENİDEN İNŞASI:

AYTMATOV'DA "UNUTMA" VE "HATIRLAMA"

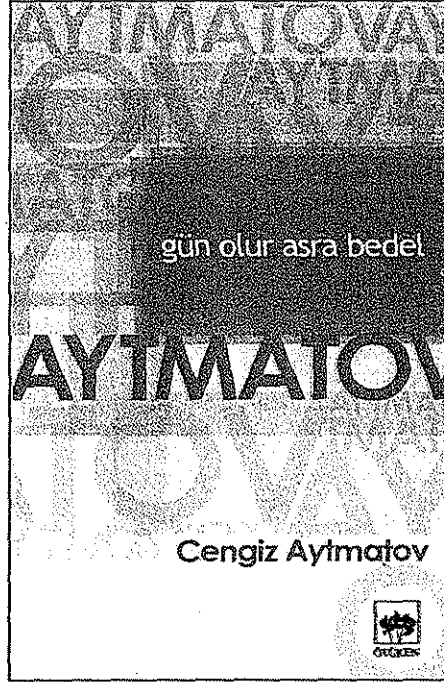
Mustafa KURT

*Masal bilen herkes, bir şeyin asla unutulmaması gerektiği uyarısını içeren motifi hatırlar.
Jan Assmann*

Milletler tarihî akış içindeki varlıklarını, toplumsal hafızanın ve bu hafızanın önemli bir parçasını oluşturan kültürel değerlerin sonraki nesillere aktarılması üzerine ikame ederler. Toplumların kolektif bir hafızası olduğu gibi, bu hafızanın o toplumu oluşturan bireylere akse- den ve bireylerin içinde biçimlendikleri topluma aidiyet duygularını pekiştiren bir yönü de vardır. Tarih içinde farklı biçimlerde değişen, dönüşen ve yeni değerler ile birlikte sürekli bir yenilenme içinde olan toplumsal hafıza, her ne kadar farklı biçimlere bürünse de o milleti yapan asfî değerler bütünü- nü korur. Toplumu ve onu oluşturan bireyleri bir arada tutan kültürel değerler, yaşama biçimleri, hayata ve eşyaya bakış tarzı yalnızca toplumsal hafızanın muhtevasını oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda sonraki nesilleri öncekilere bağlayan bir köprü işlevini de görür. Edebî metinlerin de toplumsal hafızayı kuran, geliştiren, aktaran, yenileyen, toplumların bir 'dil' etrafında toplanmasını sağlayan ve organik bütünlük arz eden birer yapı oldukları söylenebilir. Elbette yazarlar edebî metinlerini bu işlevleri yerine getirsin diye vücuda getirmez; ancak belli bir dil içinde varlık bulan ve yazıldığı dönemin zihniyetini bir biçimde barındıran her edebî metin içinde olduğu kültürün ayrılmaz bir parçasıdır. Bu durumun en karakteristik örneğini Cengiz Aytmatov'da ve onun eserlerinde görmek mümkündür. Aytmatov'un durumu aslında dünya edebiyatında benzerine çok az rastlanan bir görünüm arz eder. O, birçok eserini önce Rusça yazmış olmasına rağmen kendi ana dilinden ve coğrafyasından bir an bile ayrı düşünülemez eender yazarlardan biri-

dir. Aytmatov yalnızca kendi coğrafyasını ve oraya ait hikâyeler anlatmakla kalmamış, her kitabıyla Kırgız halkının toplumsal hafızası ve kimliğini yeniden inşa etmiş ve geçmişte kazandıklarını canlı tutmuştur. Uzun yıllar "Sovyet yazar" olarak anılması ve yazarlığını öncelikle Rusça ile kanıtlamış olması bile onu Kırgız halkından bir an olsun uzaklaştırmamıştır. Aytmatov erken bir yaşta elinden ve evinden alınan babasını elli üç yıl sonra toplu bir mezarda bulduğunda bile metanetini kaybetmez; çünkü babasına olan borcunu ondan aldıklarını kendi haklarına vererek ödemiştir. O, kendini ve babasını bu kadere mahkûm edenlerle doğrudan çatışmak yerine, kendine tevarüs eden bütün değerleri canlı tutmayı, korumayı ve bunları tekrar yazmayı tercih ederek bir çeşit içeriden mücadeleyi tercih etmiştir. Bu tutum yazar için karşı çıkma biçimidir. Çünkü dönemin ruhu "unutmayı" ve milletleri millet yapan değerleri "silme"yi amaçlamaktadır. Farklılıklar unutulmalıdır ki başka değerlerde kolayca birleşilebilir. Yazarın bütün eserlerine bu gözle bakıldığında onda "hatırlama" kavramının geçmişe ait değer ve ritüelleri bugüne taşımanın bir vasıtası olduğu görülür. Bu kavramın tam karşısında yer alan "unutma" ise toplumsal kimliğin dışına çıkma, kendi öz değerlerinden uzaklaşma ve bir bakıma başkalaşmayı ifade eder. Yazarın, toplum ve bireyin unutma ile yaşadığı çözümlenin karşısına hatırlama ile gelen yeniden diriliş/dönüş kavramını koyduğu söylenebilir.¹ Aytmatov'un "hatırlama/hatırlatma" işlevi aslında yalnızca eserlerinde görülmez. Onun "Sovyet Yazarları Ansiklopedisi"ne yazdığı "Hakkımda Notlar" adlı otobiyografisi bu bakımdan çok manidar-

AYTMATOV DOSYASI

dir. Aytmatov orada çok bilinçli olarak şu cümleleri kuruyor:

"Yedi sülâle ötesini bilmek bizim köyde herkesin vazifesidir. Yaşlılar küçük çocuklara ciddi ciddi sorarlardı: 'Buraya gel bakalım yiğit, hangi soydansen, babanın babası kimdir? Ve onun babası? Nasıl bir adamdı?' Ve şayet çocuk kendi geçmişini bilmiyorsa, o çocuğun anası babası azarlanır, paylanırdı. Ne biçim baba bu, eşsiz dostsuz, akrabasız, derlerdi. Niçin bu kadar kayıtsız? İnsan geçmişini bilmeden nasıl büyüyebilir? Burada önerli olan, nesillerin ve cemiyet içinde ortak ahlâkî sorumlulukların devamını temin etmektir."²

Aytmatov 1972 yılında yazdığı bu yazıda bütün bildiklerini büyükannesinden ve teyzesinden öğrendiğini anlatır. Dedesine ve doğduğu yerlere dair bütün ayrıntıları -değirmen taşına kadar- aktaran yazar bir yerde durur ve burada anlattıkları ayrıntılar için "Böyle şeyler edebî biyografilerde söz konusu edilmeli mi?" sorusunu sorar ve cevabını da kendisi verir: "Bence edilmeli. İnsan ilk hatırlayabildiği şeylerle başlamalı." Sonra devam eder yazar: "Büyükannem, benim hayatımı, halk hikâyeleri, şarkılar ve hikâye anlatıcıları ve âşıklerle buluşmalarla süsledi, bezedi. (...) Babamın kız kardeşi Karakızapa'nın yanında sığınacak yer bulduk. Birlikte olmaktan çok mutluyduk. Benim hayatımda büyükannemin yerini aldı. Annesi gibi elindeki iğne ile maharetli idi. Pek çok halk hikâyesi ile eski şarkıları biliyordu. Köyde saygıdeğer biriydi." Aytmatov'un kendi otobiyografisini yazarken kendinden daha fazla "atalarına ve geçmişe" yer vermesi ve ısrarla kendi yazar kimliğini oluşturan yerel kaynakları "hatırlaması" çok dikkat çekicidir. Çünkü onun köyünde "soyunu ve atalarını unutanların babası azarlanacaktır." O Toprak Ana adlı eserinin ithafında dediği gibi "Nerede bile gömülü olduğunu bilmediği babası Törekuł Aytmatov'u unutmamıştır. Bütün bu "hatırlama"lardan sonra Aytmatov, Lenin'in adını anmadan, ödüllendirildiği için Sovyet halkına şükran borçlu olduğunu belirtir ve şu anahtar cümleyi kurar. "Kabilyet, düşünce derinliği ve hayal gücüyle, geriye, geçmişe açılacağız." Aytmatov için yön belirler: Geriye ve geçmişe açılmak. Yani hatırlamak ve hiç unutmamak. Böylelikle yazar kendine çocukluğundan beri anlatılan halk hikâyelerini, masalları, Sarı Özek bozkırını, Manas'ı, Kırgız türkülerini hatırlayacak ve bunları sonraki nesillere aktararak Kırgız toplumunun toplumsal hafızasını hep diri tutacaktır. Kırgız yazar, ortak kültürel değerlerin oluşturduğu bu "bağlayıcı yapı"dan hiçbir zaman ayrılmaz; çünkü "önemli deneyim ve anıları bir biçimde canlı tutarak, ilerleme hâlindeki şimdiki zamanın ufkuna, bir başka zamanın görüntülerini ve öykülerini katarak ve böylece ümit verip anıları canlandırarak, dünle bugünü birleştirir. Kültürün bu yanı tarihi anlatılara ve efsanelere dayanır."³ Anlatılacak olan yalnızca "hatırlananlar" değildir elbette. Unutanlar, unutturanlar, toplumsal ve bireysel hafızası silinerek başkalaşanlar/ötekileşenler de anlatılarak edebî metinlerin temel çatışmaları kurulacaktır. Aytmatov, eserlerinin temel çatışmasını oluşturan hatırlama ve unutmama karşıtlığında taraf olmaktan hiç kaçınmaz. O hatırlayan ve geçmişini muhafaza edenlerden taraftar, unutanların da karşısındadır. Çünkü o, yazarlığını kültürel kimliğin korunması ve sonraki nesillere taşınması üzerine kur-

muştur.

Aytmatov'un önce kendi kimliğinde yaşadığı unutmama ve hatırlama karşıtlığı onun eserlerinin yalnızca tematik yönünü değil, aynı zamanda bu temaları kuran yapılarını da belirler. Onun en önemli romanlarından biri olan Gün Olur Asra Bedel "unutanlar" ile "hatırlayanlar" karşıtlığı üzerine kurulur. Romanın olay örgüsü kısa bir zaman diliminde geçen olaylarla kurulmuş gibi görünmesine roman "geriye dönüş" ve "hatırlama"larla uzar ve bir coğrafyada yaşanan bütün bir hayatı ve zamanı kuşatır. Aytmatov'un hemen hemen bütün eserlerinde görülen halk mîtlere, efsaneleri, inanışları ve masallarına başvurma geleneği bu eserde de "hatırlama"nın ve geçmişle bağ kurmanın en etkili yolu olarak görülür. Çünkü "Geçmiş'in ortaya çıkması ve bir anlama dönüşerek varlaşması için, şimdiki yaşayan bireyin onunla ilişkiye girmesi bir zorunluluktur."⁴ Aytmatov geçmişle ilişkiyi kurarken mitolojik dönemin efsanelerine başvurur. Söz konusu romanda anlatılan en önemli efsane Ana-Beyit mezarlığıyla ilgilidir. Sarı-Özek'te işgal eden Juan-Juanlar'ın yaptığı işkencelerin en kötüsü, ele geçirilen esirlerin başının kazınması ve yeni yüzülmüş taze deve derisinin kazınan başa geçirilmesiyle uygulanır. Bu "deri geçirme işkencesi"ne maruz kalan kişiler ya ölmekte ya da "hafızasını tamamen yitiren, ölünceye kadar geçmişini hatırlamayan bir mankurt, yani geçmişini bilmeyen bir köle" hâline gelmektedir. Bundan daha kötüsü de bu işkenceye maruz kalanları hiçbir yakınının kurtarmak istemesidir. Çünkü hafızası "silinen" ve geçmişini hiçbir biçimde "hatırlama"yan insan, insan olma vasfını kaybetmiştir. Bu durum romanda şu cümlelerle ifade edilir: "Bir mankurt kim olduğunu, hangi soydan, hangi kabileden geldiğini, anasını, babasını, çocukluğunu bilmezmiş. İnsan olduğunun bile farkında değilmiş, bilinci, benliği olmadığı için, efen-disine büyük avantaj sağlamış." (s. 144). Aytmatov'un bu efsane ile ilgili görüşlerini ifade ederken bu tür bir köleleştirilmenin insanlığa yapılacak en büyük ihanet olduğunu söylemesi de onun "unutturma" ve hafızayı tamamen boşaltma karşısındaki tutumunu göstermesi bakımından önemlidir:

"Bir tutsağın içine korku salmak için ona kafasının uçurulacağını ya da başka bir yerinin kesileceğini bildirmek; onun hafızasını silme, son nefesine kadar taşıyacağı ve başkalarının anlayamayacağı yegâne kazancı olan bilincini kökünden yok etme cezası yanında hiç kalır. İşte göçebe Juan-Juanlar, o kısa tarihlerinde, insanın bu gizli özüne kastetmek gibi en büyük vahşet örneğini çıkardılar. Tut-sakları yaşayan anılarını elinden almak usulünü bulmakla, insanlığa karşı en korkunç cinayeti işlemiş oldular." (s. 145).

Romanda böyle bir "silme" işlemine tâbi tutulmuş ve toplumsal/bireysel hafızasını kaybetmiş bir kişinin hikâyesinden üretilen başka bir efsaneye geçer, Aytmatov. Efsanenin taşıyıcı cümlesi tam da yazarın eserlerinin nirengi noktasını yansıtır: "Adını hatırla! Kim olduğunu hatırla!" Efsaneye göre, oğlanı kurtarmak isteyen Nayman Ana'nın çaresizce çırpınıları sonucunda başından fırlayan beyaz yazması beyaz bir kuş olur. Şöyle haykırır kuş: "Adını hatırla! Kim olduğunu hatırla! Babanın adı Dönenbay! Dönenbay! Dönenbay! İşte o gün bugün, Dönenbay kuşu, Sarı-Özek bozkırında geceleri uçar ▶

durmuş. Bir yolcuya rastlayınca onun yanına sokulur, "Adını biliyor musun? Kim olduğunu biliyor musun? Babanın adı Dönenbay! Dönenbay! Dönenbay! diye ötermiş." (s. 167). Aytmatov'un kendi coğrafyasıyla ilgili anlattığı bu hikâye, onun nazarda hatırlamanın toplumsal kimliği korumak ve bir bilince sahip olmakla aynı anlama geldiğinin en önemli kanıtıdır. Hatırlamanın/hatırlatmanın ve hiç unutturmamanın yolu "tekrarlama"dır. Bu nedenle yazar bütün eserlerinde bazı söz kalıplarını ve inanışları sürekli olarak tekrar eder. Gerek Gün Olur Asra Bedel'de gerekse diğer romanlarda tekrar edilen bölümler sürekli hatırlanması istenen kavram veya konuyla ilgilidir. Çünkü "Geçmiş kendiliğinden oluşmaz, kültürel yapının ve temsilin sonucudur; her zaman özel motifler, beklentiler, umutlar ve hedeflerle desteklenir ve şimdiki zamanın çerçevesi ile biçimlendirilir."⁵

Gün Olur Asra Bedel'de Yedigey'in dostunun cenazesini ille de Nayman Ana Mezarlığı'na, hem de kendi halkı için bir efsanesi ve acılarını barındıran bir mekâna götürmek istemesi bir hatırlama ve geçmişe dönük bir koruma biçimidir. Çünkü Nayman Ana efsanesi temelde "hatırla" çağrısının bir temsilidir. O, ölü gömme ritüellerini tıpkı atalarının yaptığı usule uygun yapmakta ısrar etmekle toplumsal kimliği koruduğunun, kültürel sürekliliği sağladığının bilincindedir. Bu bakımdan Yedigey, hatırlayan ve koruyandır. Karşısındakiler ise unutan ve korumak bilincinden uzak olanlardır. Yedigey'in nazarda gençlerin ölüyü defnederken okunacak duaları bilmemeleri bile unuttuğunu, yani toplumsal kimliğin ve sürekliliğin zaafa uğraması demektir. Bu bakımdan Yedigey unutanları eleştirir: "Yedigey, başını döndürüp araçlarla gelen genç arkadaşlarına baktı ve onların hiçbirinin duaları bilmediğini düşünerek canı sıkıldı. Öldükleri zaman, birbirlerini gömmek zorunda kaldıklarında ne yapacaktı bu in-

sanlar? Öleni sonsuzluğa uğurlarken, hayatın başlangıcını ve sonunu kapsayan sözleri nereden bulup söyleyeceklerdi? 'Elveda yoldaş, seni unutmayaacağız.' mi diyeceklerdi? Ya da bunun gibi başka bir zirva mı?"⁶

Jan Assmann, "Kültürel Bellek-Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik" adlı kitabında "hatırlama ve hatırlatma"nın teorik altyapısını çok açık bir biçimde ifade eder:

"Kültürel bellek biyolojik olarak devredilemediği için, kuşaklar boyunca kültürel olarak canlı tutulması gerekir. Bu, anlamın kaydedilmesi, canlandırılması ve ifade edilmesi, yani kültürel bellek tekniği ile yapılır. Bu tür kültürel bellek tekniğinin işlevi, sürekliliğin ve kimliğin devamının sağlanmasıdır. Kimlik kolayca anlaşılacağı üzere bir bellek ve hatırlama sorunudur. Bir bireyin kendi kimliğini sadece belleği sayesinde oluşturabilmesi gibi, bir grup da grupsal kimliğini ancak bellek sayesinde yeniden kurabilir. Aradaki fark grup belleğinin nörolojik bir temeli olmamasındadır. Onun yerine, mitler, şarkılar, danslar, atasözleri, yasalar, kutsal metinler, süslemeler, resimler, yollar, hattâ tüm bir coğrafya gibi kimliği garanti edici bilgilerin bütünü olan kültür geçer. Kültürel bellek, hatırlamanın, temelinde bayramlar ve ritüel kutlamaların yattığı biçimlerinde dolaşır. Ritüeller, grubun kimliğini koruyucu bilginin sürekliliğini garanti ettiği sürece, kültürün yeni kuşaklara aktarılması süreci, tekrarlama biçiminde yaşanır."⁷

Assmann'ın vurguladığı gibi "kimlik, bir bellek ve hatırlama sorunudur." Aytmatov'un bir defnetme törenini öncesi ve sonrası ile anlattığı eseri Gün Olur Asra Bedel'de eski geleneklere, inanışlara, efsanelere yer vermesi ve Yedigey'in toplumsal hafızanın yaşadığı Nayman Ana Mezarlığı konusunda ısrarı toplumsal kimliğin bireysel hafızadaki yansımaları gösterir. Nayman Ana Mezarlığı'nın değe-

ri toplumsal bir kabulden ziyade, bu mekân etrafında "yaşanan" veya yaşandığına kesin olarak inanılan olaylarla ilgilidir; çünkü "Bir gerçeğin bir grubun belleğinde yer etmesi için gerçek belli bir kişi, yer ya da olay biçiminde yaşanması gerekmektedir"⁸. Bu "gerçekliğin" Kırgız toplumuna hatırlattığı "anlam", hafızasını ve bilincini kaybetmenin insanın başına gelecek en kötü şey olduğudur. Bu bakımdan Yedigey, geçmişin kendine verdiklerini hatırlayan ve onları uygulama yönünde gösterilen iradenin temsiliyken; Sabitcan ve Tansıkbayev gibi kişiler kendi coğrafyasından uzaklaşmış ve "unutmuş", bu nedenle de toplumsal kimliğin sürekliliğini zaafa uğratmış, bilinci zedelenmiş karşı değerleri temsil ederler. Yazarın Gün Olur Asra Bedel'de "ölülerine ve onların değerlerine sahip çıkmak, onları toplumsal ritüellere uygun bir biçimde defnetmek" yönünde gösterdiği irade "Yıldırım Sesli Manasçı" adlı eserinde karşımıza çıkar. Hikâyede geçmiş ile şimdiki zaman arasındaki köprüyü kuran kişi Senirbay'dır. O en kötü zamanlarda bile "ölülerini için ağlamaktan" ve "onları kendi geleneklerine göre gömmekten geri durmayacaklarını" ifade eder. Bu yaklaşım geçmişini bilen ve koruyan Yedigey'in tavrıyla aynı kaynaktan beslenir.

Yazarın ilk adı "Masaldan Sonra" olan Beyaz Gemi adlı eseri de da aynı bakış açısıyla değerlendirebilir. Adı romanda belirtilmeyen ve eserin sonunda "balık olup yüzerek" bu hayattan ayrıldığı ima edilen roman kişisi dönemin ruhuna aykırı bir tavır sergiler. Çünkü dönemin estetik algısına, yani sosyalist realizm edebiyatına göre "olumlu kahramanın galibiyeti" ile sonuçlanması gereken hikâye hiç de bu duruma uygun bir son ile taçlandırılmaz.⁹ Ne annesini ne de babasını tanıyan bu küçük çocuğun hafızasını Kırgız masal ve efsaneleriyle besleyen ve onun geçmişle köprü kurmasını sağlayan dede figürü romanda çok önemlidir. Eserde, küçük çocuğa hiç durmadan masallar anlatıp duran Mümin Dede çevrenin kendisini alaya alıp durması karşısında bile tepki göstermez. Buğu soyundan olmakla övünen ve ölenleri anma şölenlerinden hiç eksik olmayan dedenin gücündüğü tek şey yine "hatırlama" ve bunun gereği olan "anma" ile ilgilidir. Kitapta bu durum şu cümlelerle anlatılır: "Ama bir şeye çok gücündü, eskilerden birini anmak için verecek şölenin hazırlayıcılarından biri olarak çağrılmazsa buna çok alınırdı. Ancak onun asıl gücünü fikrinin alınmamasından çok, büyükleri karşı borcunu ödeyememekten ileri geliyordu."¹⁰ Çocuğun ağzından aktarılan bu masal o kadar önemlidir ki Mümin Dede "Isık-Göl çevresinden yaşayan herkesin bu masalı bilmesi gerektiğini" söyler ve bilmeyenlere günah yazıldığına inanır. Yine dedenin anlattığı masalların birinde başka bir hana tutsak düşen bir han son isteği olarak memleketinden bir çoban çağrılmasını ister. Bu talebin nedeni sorulduğunda da: "Ölmeden önce son bir kere daha memleketimin türküsünü dinleyeceğim." cevabını verir. Dedesi bu kısa hikâyeden sonra torununa toplumsal hafızanın korunmasına yönelik çok önemli bir tutuma işaret eder: "İnsan memleketinden bir türkü için hayatını verebilir." Aslında son arzusunun yine bir hatırlamayı ve hatırlanan muhtevanın yerel ve kültürel bir kod içermesi Aytmatov için alışılmadık bir durum değildir. Eserde "kültür taşıyıcısı" işlevi üstlenen dedenin geçmişe ve yaşadığı coğrafyaya

bağlılığı o kadar güçlüdür ki yemin ederken bile "Boynuzlu Geyik Ana" adına yemin eder. Aytmatov'un her eserinde görülen, geçmiş ile şimdiki zamanı birbirine bağlama işlevi gören "taşıyıcı efsane" bu kitapta "Boynuzlu Geyik Ana" masalıdır.

Kırgız halkıyla ilgili olan bu masala göre Kırgız oymağı uçsuz bucaksız Enesay (Ana-Nehir) nehrinin kenarında yaşamaktadır. Çevresi düşmanlarla çevrili olan Kırgız halkı her gün başka bir düşmanın saldırısına uğramaktadır. Topluluklar arasındaki bu savaşların sonucunda çapulculuk ve yağmacılık bir yaşama biçimi hâline gelmiştir. Günlerden bir gün ormanda türeyen bir kuş onlara başlarına büyük bir bela geleceğini haber verir. Kırgızlar ölen hakanları Külçe Hakan için cenaze töreni düzenlemektedir. Bu cenaze töreninin geleneklerine uygun bir biçimde yerine getirilmesi ve son görev olarak ölen kişinin ruhuna Enesay türküsünü söylemesi büyük önem taşımaktadır. Halkın tamamı cenaze törenindedir ki böyle yas günlerinde Enesay halkları ne kadar düşman da olsalar birbirine saldırmamaktadırlar. Ne var ki düşman kuvvetleri bu gelenegi bozup Kırgızlara saldırır ve ölerine gelen herkesi öldürür. Düşmanın kılıcından kurtulanlar kendilerini Enesay nehrine atar ve nehirde boğulurlar. Bu saldırıdan sağ olarak kurtulan yalnızca iki çocuktur. Bu küçük kız ve erkek çocuk yine düşmanlar tarafından Enesay'a atılmak üzereyken bir mucize gerçekleşir ve dişi bir anne geyik masum çocukların yanında olan yaşlı kadına, masum çocukların kanına girilmemesi gerektiğini söyler. Yaşlı kadının elinden çocukları kurtaran geyik onları Isık-Göl'ün bulunduğu yere getirir. Geyiğin çocuklara söyledikleri manidardır: "Çocuklarınız ana dilinizi öğrensinler, kendi dillerinde konuşmaktan, türkü söylemekten zevk alsınlar." Sonunda kız çocuğu ile erkek çocuk büyür ve pek çok çocukları olur. Kalabalıklaşınca da o bölgenin hâkimiyetini ellerine geçirirler. Çocuklara analık eden geyik ve onun soyu da o bölgede kutsal sayılır, kimse onlara bir zarar vermez. Ne var ki bir nesil sonra çocuklar geyiklerin kutsallığını, kendilerine yaptığı iyiliği unuttur ve geyikleri avlamaya başlarlar. Yaşlılar bu avlara karşı çıksa da marallar acımasızca öldürülür ve boynuzları hem şan hem de ticaret için kullanılır. Boynuzlu Geyik Ana da çok az sayıda kalan, sağ kalan yavrularını alıp başka diyarlara gider.

Romanın adının "Masaldan Sonra" oluşu bir tür yeniden türeyiş destanı sayılabilecek bu efsane ile ilgilidir. Masaldan sonra olan "unutma"dır, yani kendine yapılan iyiliği unutan ve kutsal sayılanı yok eden insanoğlu yozlaşmayla karşı karşıya kalacaktır. Nitekim romanın açılış cümleleri şöyledir: "İki masalı vardı onun. Biri kendisinin, diğeri masalı kimse bilmezdi. Ötekisini ise ona dedesi anlatmıştı. Sonra ikisi de yok olup gitti." Romanın trajik bir biçimde sonuçlanması dedesinin anlattığı masalın yok olup gitmesiyle ilgilidir; çünkü toplumsal bir değer ifade eden bir inanış zarar görmüştür. Eserde maralların daha sonra o topraklara döndüğü anlatılır, ancak sonuç yine değişmez. İnsanoğlu yine kutsalın temsili olan değerlere saldırır ve geyikleri öldürür. Kutsal sayılanı hedeflenen şiddet aslında o toplumun kimliğinin dışına çıkmadık ki bu felaketi getirecektir. Kutsal sayılanı kendi halkından birilerinin tecavüz etmesi küçük çocuğu bir "balık olarak" bu dünyadan uzaklaşmaya sevk eder. Bu

bir biçimde unutmaya karşı başkaldırıdır. Küçük çocuk bir bakıma Boynuzlu Geyik Ana'nın yaptığını yapar ve toplumsal olanın korunmadığı coğrafyayı terk eder. Aytmatov'un bütün eserlerinde şimdide dair anlatılan temel hikâye ile bunun paralelinde yürüyen ve "geçmiş"ten alınan ve ortak bilincin ürünü olan "mitik hikâyeler" taşıdıkları "anlam değerleri" bakımından eşdeğerdir. Geçmişten gelen hikâyelerin içerdiği bütün anlam değerleri "hâlde anlatılan" hikâyenin de bir görünümünü barındırır. Eskide gerçekleştiğine inanılan ve evrensel bir mesajı içeren bu efsaneler "hatırlanırsa" hâlde yaşananlar bir çözümlenme veya bozulmayla sonuçlanmayacaktır. Ne var ki insanoğlunun "unutma" geleceği hep aynı trajik sonları hazırlar.

Söz konusu unutmaya gelen trajik son Beyaz Gemi'de de yaşanır. Küçük çocuk dedesinin "Atalarını tanımayanlar kısa zamanda yozlaşırlar." cümlesini bir askere söylediğinde askerden şunları duyar: "Bak şu işel Amma yaman deden varmış senin! Yalnız kafanı hep saçma sapan şeylerle doldurmuş. Sen dedenin söylediklerine bakma yavrum. Yolumuz komünizm yoludur, amacımız ise uzaya gitmek. Deden mi öğretiyor sana bunları? Politika derslerinde elimize düşse, bak onu o zaman nasıl eğitiriz! Büyüyüp adam olunca git bu adamın yanından. Belli; kültürsüzün, kara cahilin biri."¹¹ Aytmatov'un hayal âleminde yaşıyor muş gibi gösterdiği, dedesinin anlattıklarıyla biçimlenen bu küçük çocuğun bir "beyaz gemi" umuduyla yaşaması aslında bir alegoriden ibarettir. Umut edilen "beyaz gemi"ye ulaşamaması onun trajik sonunu hazırlar. Aytmatov'un simgesel düzeyde eleştirdiği sistem onlara vaat ettiklerini vermemiştir. Elbette trajedin sebebi yalnızca bu değildir. Romanın sonunda çevresindeki üç kişi tarafından bunlar arasında kendini bütün o masallara inandıran dede de vardır- öldürülen maral, insanoğlunun "geçmiş"i unutmaması sonucunda kutsala yönelen saldırısının bir göstergesidir. Bu durum da bir felaketi çağırıştır. Oysa o topraklara ait olan ve bir anlam taşıyan her şey değerlidir ve asla onlara zarar verilmemelidir.

Toprak Ana genç yaşta kaybedilen bir babaya onu unutmadığını, anneye ise kendilerini yetiştirdiği için bir nefes sunmak maksatlı bir ithafla açılır. "Babam, Töreku! Aytmatov, /Bilmiyorum nerede gömülüsün, /Bunu sana sunuyorum. /Annem Nahime Aytmatova, Biz dört kardeşi sen yetiştirdin, /Bunu sana sunuyorum."¹² Ölenleri anmak konusunda büyük hassasiyet gösteren ve bu tavrı gelecek nesillere aktarmayı amaçlayan Aytmatov bu eserini de "hatırlama"lar üzerine kurar. Bunu yaparken "Toprak Ana"yı kişileştirir ve yüceltir. Baştan sona acılı bir dönemi, İkinci Dünya Savaşı yıllarını anlatan eser bir ailenin savaşla birlikte çözüldüğünü konu edinir. Geçmiş ve yaşadığı kötü olayları Toprak Ana'yla, yani tarlası ile paylaşan yaşlı kadına tarlanın söyledikleri, toplumsal hafızanın ve hatırlamanın mekânla özdeşleştiğini göstermesi bakımından anlamlıdır: "Hatırlamaz olur muyum? Ben hiçbir şeyi unutmam, Tolganay. Şu dünya kuruldu kurulalı çağların izi üstümdedir. Tarihin tümü ne kitaplarda, ne de insanların belleklerinde. Hepsini yalnız ben bilirim." (s. 177). Eserde savaşta oğullarını ve eşini kaybeden Tolganay yine de geleceğe umutla bakar, çünkü "canlı kalan bir sürgün vardır." Diğer eserlerinden farklı olarak Aytmatov burada hatırla-

mayı, hayatın ve savaşın kötülüklerine karşı korunma biçimi olarak sunar. Bütün kaybettiklerine rağmen Tolganay onları anmak ve hatırlamakla teselli bulur: "Sen benim geçmişimi biliyorsun. Anma gü-nüdü bugün. Savankul'un Kasım'ın, Mustubek'in, Caynak'ın, Aliman'ın anıları önünde saygıyla eğiliyorum. Ömrüm oldukça unutmayacağım onları. Zaman gelince Canbolat'a her şeyi anlatacağım." (s. 265). Yine Tolganay'ın oğluna söylediği şu sözler kültürel sürekliliğin sağlanmasıyla ilgili önemli ipuçları verir: "Türküler insanı artırır, birbirine yaklaştırır. Bir zaman gelecek, bu anıyı hatırlayarak bir yaz akşamı seninle birlikte türkü söyleyenleri içten anacaksın." (s. 173).

Aytmatov'un toplumsal hafızayı özellikle eski gelenekler, inanışlar ve efsanelere dayanarak "canlandırması" vefatından önce yazdığı son romanı Dağlar Devrildiğinde/Ebedi Nişanlı'da da karşımıza çıkar. Modern hayata, onun insanî değerleri dışlayan algılama biçimine ve tüketim toplumuna karşı açık bir tavır alan yazar bu romanında da aşk kavramını "Ebedi Nişanlı" adlı efsaneyle tarihi bir zemine yerleştirir. Bu efsanede de bir metamorfoz (başkalaşma) gerçekleşir ve sevdiğine kavuşamayan Ebedi Nişanlı bir kuş suretini alır. Aytmatov, yorumu roman kişisine bırakır: "Ebedi Nişanlı'nın bu gizemli destanda bir kuş suretini almasında, ayrılığın ezeli acısını yaşamasında her zaman olduğu gibi insan doğasının saldırganlığı neticesinde ödenen bir bedel kendini göstermektedir. İyiye daima kötülüğe bedel ödemeye mahkûm. Ebedi Nişanlı nefret ve kıskançlıkla tutuşup yanan kötülüğü kabul etmiyor, inzivaya çekilmiş olan avcıyı çekip çıkararak gerçek hayata geri döndürmek istiyor. Bundan dolayıdır ki ırmak tarafından kurtarılan Ebedi Nişanlı, bütün yaşamış ve yaşanacak olan zamanların sembolüdür. Ve inanıyorum ki o, şu anda burada, bu parkta bizim yanımızda. Çünkü biz onu düşünüyor ve onu konuşuyoruz. O da bunu hissediyor. Ya sen bu folklorik analizde aşkın evrensel motifini hissedebiliyor musun?"¹³ Roman kişisi Arsen Samançın'ın "Çocukluğundan beri birçok defa Ebedi Nişanlı için yakılan ateşlerde bulunduğu" ve "bütün bunları akınlarının türkülerinde duyduğu için" "hatırladığı" ama yanındaki Aydana'nın "unuttuğu" veya ciddiye almadığı bu efsane aşkın kendi kültürel coğrafyalarındaki tanımı ve algısı ile ilgilidir. Sonsuz bir aşkın sembolü olan bu efsane aynı zamanda geçmişe duyulan özlemin ve saygının da ifadesidir. Yazar; "kitle kültürü"nü, "moda"nın, "pop-modernizmden türeyen şov pazarının çöpcüleri"nin karşısına geçmişten gelen bir miti koyarak bir tür kültürel direnç noktası oluşturmayı amaçlar. Arsen Samançın'ın Aydana'ya ısrarla bu efsaneyi sahneye koyması için telkinde bulunması da bir anlamda "geçmiş" ve "kaynaklara dönmeye" çağrısıdır. Geçmişin türküsü yenilendiğinde, yüksek sesle çağrıldığında insanlar evrensel ve kalıcı olanı tanıyacaklardır. Yazarın bu romanında da bir parsin hikâyesini ana hikâyeye paralel olarak yürütmesi ve onu da mitleştirilmesi önceki romanlarındaki yaklaşımına uygun bir yazarlık tutumudur.

Aytmatov'un Gülsarı'da aktardığı "Yaşlı Avcının Türküsü" adlı hikâyede de sistemin unutturduğu bazı değerleri hatırlatmayı amaçlar.¹⁴ Roman kişisi Tanabay'ın sistemin direktifleri ve biraz da kişisel hırsları doğrultusunda kardeşinin alın teriyle kazandığı

mallara el koymasını eleştiren yazar, anlattığı efsane ile bir lanetin sonuçlarını gözler önüne serer. Zalim bir avcının çevresindeki bütün hayvanları öldürmesi sonucunda bir geyik tarafından lanetlenmesini içeren efsane, aynı avcının babası tarafından zorunlu olarak öldürülmesini aktarır. Aytmatov'un içten içe sistemin insanı nasıl dönüştürdüğünü ve başkalaştırdığını anlatırken çözümün yine bir halk hikâyesinden alınacak değerlerle anlam kazanacağını ima eder. "Kendi içinden/kanından birine zarar verme" önermesi üzerine kurulan bu hikâye temel hikâyenin bir tür "yol gösterenidir." Aslında Aytmatov'un yöntemi değişmemiştir: Unutanlara, doğru ve insanî olanı hatırlatmak için geçmişten gelen ve kolektif bilinçaltında bir karşılığı olan değerler kadim bir efsane aracılığıyla hatırlanmıştır.

"Dişi Kurdun Rüyaları"nda da insanoğlunun doğal hayatı acımasızca tahrip etmesi konu edilir. İnsanlar tarafından yok edilen kurt neslinin temsilcileri mekân değiştirse de insanların zulmünden kurtulamazlar. Ancak bir gün roman kişisi Boston dişi kurt Akbar'ı öldürmeye çalışırken kendi oğlunu vurarak onun ölümüne neden olur. Kutsal analık duygusuna yöneltilen saldırı yine aynı biçimde cezalandırılmıştır. Bu bakımdan yerel değerlerin evrensel temalara dönüşmesi yazının en başarılı olduğu noktaların başında gelmektedir. İnsanoğlunun doğal hayatın akışına olan müdahaleleri Aytmatov'un "Kassandra Damgası" adlı romanında da tenkit edilir. Yine mitik döneme ait referansları kullanan Aytmatov, Aldous Huxley'nin "Cesur Yeni Dünya"sına benzer bir roman kurgular. İnsan genetiğiyle oynamanın korkunç sonuçlarını ortaya koyan Aytmatov'un ölümlerle ve intiharlarla sonuçlanan bu romanı, yine insan doğasına aykırı davranmanın ortaya çıkardığı modern zamanlara yönelik olarak yaptığı eleştirisinin bir yansımasıdır.

Aytmatov'un toplumsal hafızayı korumak ve onu sonraki nesillere aktararak bir kimlik inşa etmek yönündeki tavrı "Cemile" romanında bambaşka bir biçimde karşımıza çıkar. Her eserinde türkülerin insanları birbirine bağlayan birer değer olduğunu vurgulayan yazar bu eserinde türkülerini toplumca çok da onaylanmayacak gibi görünen bir aşkın "mazereti" kılar. Aslında romanın ilk adının "Melodi" oluşu da bu hassasiyeti destekler niteliktedir. Savaşla birlikte eşi Sadık'tan uzak kalan Cemile'yi Daniyar'a âşık eden Daniyar'ın türküleridir. "Memleket âdetlerine göre ağabeyinin kansını, yani yengesini gözetmek zorunda"¹⁵ olan Daniyar'ın içindeki bütün iyilik ve kötülük duygularını Ağustos gecesi birlikte söylenen bir türkü alt üst eder. Yazar, bu hikâyede söz konusu aşka dair herhangi bir eleştirel cümle kurmaz; çünkü kahramanları "elde edilmesi zor olan mutluluğa kavuşmuşlardır." Cemile bu bakımdan kendi top raklarının türküsünü iyi bilen bir kişiye âşık olarak kendisini geleneklerin baskısından koruyacak bir başka kültürel sığınak bulmuş gibidir.

Sonuç olarak, Cengiz Aytmatov'un hemen hemen bütün eserlerinde "hatırladığı" ve Kırgız halkına hatırlattığı kültürel değerler toplumsal kimliğin korunmasını ve çözüldüğü noktalarda yeniden in-

şasını sağlamaktadır. Özellikle yazının Kırgız toplumunun kolektif bilinçaltında yaşanan mitteri eserlerinin bir parçası hâline getirmesi bir bakıma "kaynaklara dönüş" olarak nitelendirilebilir. Mitik döneme ait olan bu efsane, destan, inanış, türkü ve halk hikâyesi gibi kültürel taşıyıcılar onun eserlerinde halkın yozlaşan, zarar gören ve kesintiye uğrayan toplumsal kimliğini korumanın birer aracıdır. Aslında uzun süre Moskova'nın "aydın muhiti"nde bulunan¹⁶ Aytmatov'un daha sonra farklı Avrupa şehirlerinde yaşamaya bile onu kendi coğrafyasından ve o coğrafyayı yapan unsurları hatırlamaktan alıkoyamamıştır. Çünkü o, hem kendinin hem de halkının elinden alınarlara ancak "kaynaklara döndüğü" ölçüde ulaşabileceğinin bilincinde olan bir yazardır. O, -babasının vasiyeti üzerine- hiç unutmadığı ve eserleriyle kayda geçirdikleriyle Kırgız coğrafyasından bütün dünyaya ulaşan bir ses olmayı başarmıştır. ■

¹ Ramazan Korkmaz, *Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri* (TÜRKSOY Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2004.) adlı eserinde onun anlatılarındaki çözümlerin boyutlarını ortaya koyduktan sonra, geri dönüş izleklerini; eve/anneye dönüş, anadile dönüş, insana dönüş, doğaya dönüş ve Tanrı'ya dönüş olarak beş başlık altında inceler.

² Cengiz Aytmatov, *"Hakkında Notlar"*, Çev.: Orhan Söylemez, Cengiz Aytmatov-Hayati ve Eserleri Üzerine İncelemeler, Karım Yayıncılık, Ankara 2002, s. 90-99.

³ Jan Assmann, *Kültürel Bellek- Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, Çev.: Ayşe Tekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 21.

⁴ Ramazan Korkmaz, a.g.e., s. 32.

⁵ Jan Assmann, a.g.e., s. 91.

⁶ Cengiz Aytmatov, *Gün Olur Asra Bedel*, Elips Yayınları, Ankara, 2005, s. 109.

⁷ Jan Asman, a.g.e., s. 91

⁸ Jan Asman, a.g.e., s. 42.

⁹ Kenesbek Asanaliyev, "Cengiz Aytmatov'un Edebiyat Adamlığı Devri", *Cengiz Aytmatov-Doğumunun 75. Yılı İçin Armağan*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 2004, s. 79.

¹⁰ *Masaldan Sonra* (Beyaz Gemi), Çev.: M. Ethem Gözlü, Cem Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 44. Aytmatov daha sonra ölümle biten bu finali biraz yumuşatır ve çocuğun ölüp ölmediğini belirsizleştiren bir anlatımla romanını sonuçlandırır. Kenesbek Asanaliyev, bu müdahalenin dışardan sebeplere dayandığını iddia eder. "Cengiz Aytmatov'un Edebiyat Adamlığı Devri", *Cengiz Aytmatov-Doğumunun 75. Yılı İçin Armağan*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 2004, s. 79.

¹¹ *Masaldan Sonra*, s. 100-101.

¹² Cengiz Aytmatov, *Toprak Ana*, Çev.: M. Ethem Gözlü, Cem Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 156.

¹³ Cengiz Aytmatov, *Dağlar Devrildiğinde/Ebedi Nişanlı*, Çev.: Güzel Sangül Şonbaeva, Ufuk Kitap, İstanbul, 2007, s. 80.

¹⁴ Cengiz Aytmatov, *Gülsan*, Çev.: Selvi Cılızoğlu, Hür Yayınevi, İstanbul, 1973, s. 197-201.

¹⁵ Cengiz Aytmatov, *Cemile*, Çev.: Şerif Hulûsi, Hür Yayınevi, İstanbul, 1965, s. 12.

¹⁶ Salıcan Cigitov, "Cengiz Aytmatov Edebiyat Meydanında Yeni Yeni Boy Gösterdiğinde..." *Cengiz Aytmatov-Doğumunun 75. Yılı İçin Armağan*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 2004.